

СПІВВІДНОШЕННЯ ДОВІЧНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ ТА ПРАВО НА НАДІЮ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

THE CORRELATION BETWEEN LIFE IMPRISONMENT UNDER THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE AND THE RIGHT TO HOPE IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Шульженко Н.В., к.ю.н., доцент,
асистент кафедри кримінального права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Матвієнко В.В., студентка III курсу

Інститут прокуратури та кримінальної юстиції

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Довічне позбавлення волі вважається найбільш суворим покаранням, що призначається у виняткових випадках за скоєння особливо тяжких злочинів. Натепер Україна є рекордсменом щодо кількості осіб, яким призначене покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Застосування цієї санкції не визначається порушенням норм міжнародного права, проте проблемним залишається питання незабезпечення державою права звільнення особи від довічного покарання.

У статті описані проблеми питання права на звільнення особи, щодо якої застосоване довічне позбавлення волі. У рішенні Європейського суду з прав людини «Петухов проти України (№ 2)» констатується, що натепер відсутня в Україні достатня та чітка правова регламентація порядку звільнення особи, яка позбавлена волі довічно, що є підтвердженням відсутності реалізації в Україні права на надію, існує недосконалий механізм подання та розгляду клопотання про помилування довічно позбавленої особи, що лише передбачає абстрактну можливість бути звільненим [4]. Положення про помилування регламентує, що у разі вирішення питання про помилування одним з основних критеріїв є наявність обставин, що потребують особливо гуманного ставлення [7]. Відповідно до Кримінального кодексу України (далі – КК України) метою застосування покарання є саме виправлення особи та попередження нових злочинів, а існування довічного позбавлення волі без можливості звільнення цьому суперечить. Українське законодавство не передбачає можливості зменшення покарання, коли у виправленні засудженого є позитивні зміни.

У статті досліджено основні законопроекти, що були спрямовані на подолання цієї проблеми, та наведено власні пропозиції щодо удосконалення інституту звільнення осіб, що відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі.

Ключові слова: право на надію, довічне позбавлення волі, клопотання про помилування.

Life imprisonment is considered to be the most severe punishment imposed in exceptional cases for committing particularly serious crimes. Today Ukraine holds the record for the number of people sentenced to life imprisonment. The application of this sanction is not determined by a violation of international law, but the issue of the state's failure to release a person from life imprisonment remains problematic.

The article is devoted to the problem of the right to release a person deprived of liberty for life. Analyzed the decision of the European Court of Human Rights "Petukhov v. Ukraine (No. 2)" states that currently there is a lack of sufficient and clear legal regulation of the release of a person deprived of liberty, which is a confirmation of the lack of realization in Ukraine of the right to hope. In particular, it was stated that at present there is an imperfect mechanism for filing and considering a petition for pardon of a person deprived of liberty for life, which only provides an abstract possibility to be released. The Pardon Regulation stipulates that one of the main criteria in resolving the issue of pardon is the existence of circumstances that require particularly humane treatment. According to the Criminal Code of Ukraine, the purpose of the punishment is to correct the person and prevent new crimes, and the existence of life imprisonment without the possibility of release contradicts this. Ukrainian law does not provide for the possibility of reducing the sentence based on changes in the convict, namely whether there has been progress in correction.

The main bills aimed at overcoming this problem have been studied and own proposals for improving the institution of release of persons serving a sentence of life imprisonment have been presented.

Key words: right to hope, life imprisonment, petition for pardon.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (далі – Конвенція) проголошує абсолютне право людини не бути підданою тортурам, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню чи покаранню [1]. Стаття 10 Міжнародного пакту про громадянські права від 16.12.1966 р. наголошує, що метою існування пенітенціарної системи є виправлення та перевиховання ув'язнених осіб [2]. Відповідно до Рекомендації 2003(22) Комітету міністрів Ради Європи «Про умовно-дестрокове звільнення» від 24.09.2003 р. умовно-дестрокове звільнення має бути доступне особам, що довічно позбавлені волі, особа не має залишатися без права на надію [3].

Головним гарантом норм у площині людських прав у Європі вважається Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). У березні 2019 року ЄСПЛ ухвалено рішення у справі «Петухов проти України (№ 2)», що набуло статусу остаточного 09.09.2019 р. [4]. Констатується, що наявні акти українського законодавства порушують міжнародно-правові норми в частині забезпечення

гарантій прав і свобод людини, яка притяглася до відповідальності та відбуває покарання довічно.

Незважаючи на загальновизнаність європейських норм, деякі стандарти не є реалізованими в українських реаліях.

Відповідно до статистичних даних чисельність довічно ув'язнених осіб на січень 2020 року становить 1536 осіб (2019 р. – 1541 особа, 2018 р. – 1572 особи, 2017 р. – 1579 осіб) [5].

Перспектива звільнення осіб, які відбувають довічне ув'язнення в Україні, досить обмежена. Довічно ув'язнені особи не можуть бути звільнені за амністією та не мають змоги клопотати про умовно-дестрокове звільнення або про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким. Порушенням норм міжнародного права є незабезпечення державою права звільнення особи від довічного покарання, а не саме довічне ув'язнення [6].

Особа, яка відбуває довічне позбавлення волі, може реалізувати право на звільнення через процедуру помилування. Отже, варто коротко охарактеризувати порядок

помилування. Здійснюється воно Президентом України та регламентоване Положенням про порядок здійснення помилування від 21 квітня 2015 року № 223/2015 (далі – Положення) [7]. Основні положення цього нормативно-правового акта такі:

1. Можливість подання клопотання з'являється у особи після відбуття 20 років покарання.

2. Правом подання клопотання наділена засуджена особа, батьки засудженої особи, дружина, діти, інші члени родини та законний представник.

3. Засудженого можна помилувати, замінивши довічне ув'язнення на строкове позбавлення волі, не менш як на 25 років або повністю чи частково звільнити від основного та додаткового покарання. Спірним є питання відліку часу після зміни довічного позбавлення волі на строкове покарання. Через наявність законодавчої неточності є два варіанти: особа може бути звільнена після 25 років позбавлення волі (до відбуття 20 років додається ще 5 років) та після 45 років (до часу відбуття додається 25 років). У такому разі думки вчених розділились, є прихильники як сукупного відбуття покарання строком 45 років [8], так і 25 років [9].

4. Однією з підстав для помилування вважається «щире каяття, особа та поведінка засудженого». Варто зауважити, що в Україні відсутні механізми та виховні програми, які сприятимуть виправленню та реабілітації довічно ув'язненої особи.

5. У разі засудження особи за тяжкий, особливо тяжкий злочин або наявності двох та більше судимостей за скоєння умисних злочинів чи відбуття незначної частини призначеного покарання помилування відбувається лише у виняткових випадках та за наявності надзвичайних обставин. У рішенні «Петухов проти України (№ 2)» ЄСПЛ зазначає, що не є зрозумілим, що являють собою «виняткові випадки та надзвичайні обставини» [4].

6. До функцій Президента України належить лише помилування засуджених за рішенням Комісії, а відмова в помилуванні – компетенція Комісії. На думку М. Денисовського та І. Томчук, це на пряму суперечить Конституції України, тому що помилування засуджених осіб сконцентроване в дорадчому органі, а не в органах державної влади [10].

7. Комісія при Президенті України у питаннях помилування не зобов'язана пояснювати причину відмови у помилуванні. ЄСПЛ у справі «Петухов проти України (№ 2)» зазначає, що прозорість системи застосування помилування має бути забезпечена [4].

Отже, у справі щодо України ЄСПЛ у своєму рішенні підсумував, що український процес помилування є «сучасним еквівалентом королівської прерогативи помилування», а не дієвим механізмом [4].

Рішення Європейського суду з прав людини «Петухов проти України (№ 2)», що набуло статусу остаточного 09.09.2019 р., практично зобов'язало реформувати українське законодавство щодо перегляду справ довічно ув'язнених осіб [4]. Також підтверджено, що довічно ув'язнена особа в Україні не має права на перегляд та скорочення строку відбування покарання, що суперечить ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. ЄСПЛ у рішенні Вінтер та інші проти Сполученого Королівства від 09.07.2019 р. зауважує, що особи, засуджені до довічного позбавлення волі, повинні не тільки мати можливість дострокового звільнення, але й розуміти та знати, за якими критеріями відбувається розгляд цього питання [6].

Нині Міністерством юстиції України було подано проєкт щодо регламентації подання до Офісу Президента матеріалів клопотання про помилування та порядок виконання рішень Президента. Цей документ регламентує перелік документів, що має подати засуджений під час клопотання про звільнення, дії адміністрації уста-

нови щодо клопотання [11]. Видається, що урегулювання питання порядку не вирішує питання щодо порушення прав людини на відсутність права на звільнення.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – Закон) № 3477-IV від 23.06.2006 р. покладає такі обов'язки на державу щодо виконання судового рішення:

1) усунути причини порушення Україною Конвенції та її протоколів;

2) впровадити в українське судочинство європейські стандарти прав людини;

3) створити умови, які допоможуть зменшити кількість звернень до ЄСПЛ проти України [12].

Рішення ЄСПЛ – джерело права, що зобов'язує суд у своїй діяльності застосовувати практику Європейського суду. Виконання рішень Суду відбувається за умови, що Україна є стороною рішення. У разі винесення рішення щодо іншої країни-учасниці українські судді, вирішуючи спори, можуть посилатися на судову практику ЄСПЛ [13]. Аналіз судової практики свідчить, що суди досить часто ігнорують рішення ЄСПЛ щодо довічного позбавлення волі та перегляду рішень такого покарання.

Наприклад, Велика Палата Верховного Суду України (далі – ВПВС України) 01 квітня 2019 року розглядала справу щодо перегляду наявних судових рішень щодо громадянина А. за виключними обставинами. Він вимагав урахувати всі міжнародні норми та рішення «Петухов проти України (№ 2)» [4] і призначити покарання з можливістю умовно-дострокового звільнення від його відбування. Суд зазначив, що стосовно громадянина А. не було постановлено рішення міжнародним судом, тому він не є особою, яка має право подати заяву про перегляд судових рішень судами України за виключними обставинами [13]. Подібне рішення винесене ВПВС України й 17 грудня 2019 року. Громадянин Б. вимагав перегляду рішення шляхом заміни довічного ув'язнення на строкове позбавлення волі – 15 років [14]. У рішенні «Савонюк проти Сполученого Королівства» № 63716/00 від 29 травня 2001 року ЄСПЛ зазначив, що питання про відповідність строку ув'язнення та покарання не входить до компетенції Конвенції. Проте непом'якшувальне довічне позбавлення волі вважається порушенням статті 3 ЄКПЛ [15].

Як зазначається у ст. 2 Закону України № 3477 та статті 46 Конвенції, Україна зобов'язана виконати остаточне рішення ЄСПЛ у справі, в якій вона є стороною. Справа «Петухов проти України (№ 2)» стала відомою своїм рішенням щодо реформування системи пом'якшення довічного покарання [4]. Проте наразі Україна не виконала рішення ЄСПЛ щодо поновлення прав громадянина. 8 липня 2020 року ВПВС України винесла остаточне рішення щодо заяви про порушення питання про перегляд судового рішення через невиконання державою додаткових заходів індивідуального характеру. Суд постановив, що наразі не відбулось жодних змін на законодавчому рівні щодо порядку та умов перегляду рішення про довічне ув'язнення. Зважаючи на це, Верховний Суд не має можливості розглядати питання про перегляд покарання, а саме довічного позбавлення волі [16].

Це свідчить про наявність законодавчих прогалин у механізмі звільнення від довічного ув'язнення, тому доцільним є реформування цього інституту.

У Верховній Раді України було зареєстровано Проєкт Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України № 4049 від 03.09.2020 р. Пропонується внести зміни до КК України шляхом запровадження можливості звільнення довічно ув'язнених осіб. Пропонується коригування ст. 82 КК України: «Невідбута частина покарання у вигляді обмеження, позбавлення волі або покарання у вигляді довічного позбавлення волі можуть бути замінені судом більш

м'яким покаранням, строк якого обчислюється з дня заміни невідбутої частини покарання або покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким». Зокрема, особа, що ув'язнена довічно, має право на заміну покарання у вигляді довічного позбавлення волі на позбавлення волі строком від 15 до 20 років, якщо засуджений відбув не менше 10 років [17]. У такому разі безумовно позитивним є визначення моменту початку обчислення строку більш м'якого покарання. Конструкція нової статті свідчить про те, що заміна покарання може мати місце за наявності лише однієї умови – відбуття не менше 10 років позбавлення волі, що є неправильним, зважаючи на ступінь тяжкості скоєного та особу винного. Надалі у проєкті Закону зазначається, що особа має право на заміну невідбутої частини покарання більш м'яким після відбуття особою не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, у разі заміни покарання у вигляді довічного позбавлення волі на покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. Правом здійснювати умовно-дострокове звільнення та заміну невідбутої частини покарання більш м'яким законопроект наділяє колегію у складі трьох суддів [17]. На нашу думку, законопроект після доопрацювання може стати основою для позитивних змін щодо звільнення осіб, довічно позбавлених волі.

Аналізуючи все вищевикладене, вважаємо, що необхідно реформувати законодавство, що регулює питання пом'якшення покарання довічно ув'язнених осіб, а саме:

1. Внести зміни до КК України шляхом введення окремої статті, присвяченої заміні невідбутої частини покарання більш м'яким для довічно ув'язнених осіб. Після відбуття особою 10 років позбавлення волі вона має

право клопотати щодо розгляду справи про пом'якшення покарання. Зокрема, під час розгляду клопотання будуть враховуватися: поведінка засудженого за час перебування у в'язниці, результати відвіданих реабілітаційних програм, стан відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Також, думається, що доцільною є участь засудженої особи у судовому засіданні, де вона матиме змогу відповідати на запитання суду.

2. Підтримуючи позицію авторів Проєкту Закону про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України № 4049 від 03.09.2020 р., погоджуємось, що варто редагувати статтю щодо умовно-дострокового звільнення, де зазначити, що після заміни довічного ув'язнення на позбавлення волі особа отримує право на умовно-дострокове звільнення після відбуття нею трьох чвертей строку. Відповідно до Конституції України правосуддя здійснюється виключно судами. Тому, думається, що оптимальним є наділення суддів повноваженнями щодо звільнення у складі колегії з трьох суддів [17].

3. Думається, що потрібно надати засудженим право на оскарження судового рішення щодо пом'якшення покарання у загальноприйнятій строки для судового рішення.

4. Важливим є запровадження національних програм, що сприятимуть розвитку та виправленню засуджених довічно як у в'язниці, так і після неї. Метою таких програм має бути допомога ув'язненим усвідомити свій злочин та проаналізувати обставини, що до них призвели. Варто допомогти засудженим у зміцненні психологічних механізмів особистого контролю за проявом агресії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.02.2021).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.02.2021).
3. Рекомендація «Про умовно-дострокове звільнення» від 24.09.2003 р. № Rec (2003) 22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_665#Text (дата звернення: 09.02.2021).
4. Петухов проти України (№ 2) : Рішення Європейського суду з прав людини від 12.03.2019 р. Заява № 41216/13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d98#Text (дата звернення: 11.02.2021).
5. Кримінально-виконавча система України в 2020 році. Статистичний огляд. URL: <http://ukrprison.org.ua/articles/1581323348>.
6. Винтер и другие против Соединенного Королевства : Решение от 09.07.2013 р. Заявления № 66069/09, 130/10 и 3896/10. URL: <http://khrpg.org/1408522184> (дата звернення: 09.02.2021).
7. Указ Президента «Положення про порядок здійснення помилування» від 21.04.2015 р. № 223/2015: станом на 22 серп. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#Text> (дата звернення: 11.02.2021).
8. Бараш Є.Ю. Інститут помилування в Україні та світі : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 174 с. URL: <https://urlid.ru/cc3c>.
9. Корольчук В.В. Забезпечення принципу дії закону про кримінальну відповідальність у часі. *Актуальні питання вдосконалення процедури помилування* : зб. матеріалів круглого столу (23 березня 2016 р.). Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2016. С. 52.
10. Денисовський М., Томчук І. Здійснення помилування за законодавством України та зарубіжних країн: проблемні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 301–306.
11. Проєкт Указу Президента України «Про внесення змін до Положення про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 21.04.2015 № 223». URL: http://materialy.kmu.gov.ua/3d59037d/docs/d8ed94d5/Proekt_ukazu_Prezidenta_Ukrayini.pdf.
12. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : Закон України від 23.06.2006 р. № 3477-IV: станом на 2 груд. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 10.02.2021).
13. Школа С.М. Кримінально-правові проблеми застосування амністії та здійснення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2003. 248 с. С. 121–122.
14. Велика Палата Верховного Суду : Ухвала від 01.04.2019 р. № 13-13зв019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80918891>.
15. Велика Палата Верховного Суду України : Ухвала від 13.12.2019 р. № Провадження № 13-99зв019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86468657> (дата звернення: 11.02.2021).
16. Sawoniuk Guilty of War Crime. *BBC News*. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/309559.stm (дата звернення: 11.02.2021).
17. Велика Палата Верховного Суду України : Постанова від 08.07.2020 р. № Справа № 1-42/2004. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90411145> (дата звернення: 11.02.2021).
18. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо виконання рішень Європейського суду з прав людини : Проєкт Закону від 03.09.2020. № 4049.